

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ АРХІТЕКТУРИ

УДК 711.52

Н. М. Шебек,

*кандидат архітектури, доцент, Київського національного університету
будівництва і архітектури*

GENIUS LOCI В КОНТЕКСТІ АРХІТЕКТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА

Анотація: простежена трансформація понять «простір», «архітектурний простір», «місце». Окреслено значення поняття «місця» у сучасній науці і культурі. Розглянуті трактовки поняття «місця» в архітектурній науці і практиці проектування. Проаналізовані ознаки «місця», що характеризують його структуру. Описані ситуації взаємодії між «місцем» та його оточенням.

Ключові слова: простір, архітектурний простір, місце.

В архітектурній науці сформувалася стала традиція відносити простір і час до визначальних категорій архітектурної діяльності. Термін «простір» зустрічається в європейських архітектурних текстах з другої половини XIX ст. [11]. З. Гідіон був першим, хто показав нерозривний взаємозв'язок між категоріями простору і часу в архітектурі. З. Гідіон виділив хронологічну послідовність усталення трьох просторових концепцій традиційної архітектури (зосередження уваги на зовнішньому просторі між архітектурними об'ємами; надання переваги внутрішньому простору споруди; визнання рівнозначності задач організації внутрішнього і зовнішнього простору) і просторово-часової концепції архітектури нашого часу (основою якої є «взаємодія й взаємопроникнення внутрішнього та зовнішнього простору та одночасність сприйняття цього зв'язку людиною» [6, с. 13]). Слід зазначити, що у більшості випадків під архітектурними об'ємами розуміють архітектурні форми різної складності, а архітектурні простори ототожнюють з порожнинами між цими архітектурними формами.

Разом з тим в античні часи поняття простору відокремлювалося від поняття пустоти, якої не існувало взагалі. Згідно з уявленнями давньогрецького філософа Емпедокла світ являє собою сполучення чотирьох стихій (вогню, повітря, води і землі) і не містить пустоти – «немає у Всесвіті ніде пустоти і звідки їй взятися» [цитата за 12, с.26].

Давньоримський поет і мислитель Лукрецій Кар, викладаючи вчення грецького філософа Епікура в поемі «Про природу речей», виділяє дві першооснови світобудови – безкінечний порожній простір і нескінченну матерію. При цьому пустота обмежує тіло, а тіло огорожує пустоту.

Давньогрецький філософ Аристотель відкинув існування пустоти і відмовився від однорідності і нескінченності світового простору. Концепція світобудови Аристотеля виходила з неперервності матерії та пояснювала плин процесів природи, що локалізувалися у певному місці простору, тим результируючим впливом, який вони здійснювали на структуру Всесвіту [12].

Місце тіла Аристотель визначає як поверхню сусідніх тіл, або як внутрішню поверхню середовища, що оточує тіло. Така концепція місця застосовується для тіла, що умовно виокремлюється з-поміж інших тіл. Коли ж виникає потреба визначити розташування одного тіла відносно іншого, то місце тіла визначається як частина простору, в якому знаходиться це тіло. Аристотель підкреслює, що поняття «місце» не ототожнюється ані з поняттям «форми», ані з поняттям «матерії», ані з поняттям «протяжності». Геометрично місце тіла співпадає з формою тіла, але форма – це границя тіла, а місце – перша нерухома границя оточуючого тіла [21].

Все це свідчить, що в античні часи такі поняття як «простір» і «місце» доповнювали одно одне, окреслюючи різні властивості гармонічно-неперервної сукупності матеріальних тіл.

У другій половині ХХ ст. переважній більшості фахівців стає зрозумілим, що виключно геометрична трактовка поняття «простору» не здатна охопити усі грані реальності, з якою доводиться працювати архітектору. Як наслідок, з'являється поняття «архітектурного простору», що інтегрує реальний простір, у якому розгортаються різноманітні процеси поза межами людської свідомості; перцептивний простір, який утворюється в результаті сприйняття людиною реального простору; концептуальний простір – царина абстрактних моделей і понять [11].

Подальша конкретизація поняття «простору» привернула увагу архітекторів до поняття «місця». «Створення архітектурного простору як певного виділеного місця – замкненості інтер'єра чи відкритої, але зрозуміло обмеженої площі – народжує відмінність між тим, що всередині, і тим, що ззовні; виникає і проблема взаємодії з оточенням. Зв'язок внутрішнього і зовнішнього вносить в систему напрями шляху руху, під впливом яких «місце» набуває певну форму» [9, с. 70].

У сучасну архітектуру дедалі більше проникає поняття «місце», що розуміється і як «границя оточуючого тіла», і як контекст архітектурної споруди, і як унікальний фрагмент території. В архітектурі постмодернізму

набули поширення такі метафори як «дух місця» (*лат. genius loci – геній місця*) – концепція унікальності архітектурного твору, що органічно виростає зі свого місця; «адгокізм» (*англ. adhocism, лат. ad hoc – до місця*) – концепція, що вимагає при проектуванні враховувати передусім реальні умови даного місця, конкретні обставини, особливості ситуації; «палімпсест» (*від гр. palimpseston*) – концепція багатошаровості архітектурного середовища, яка закликає при зведенні нових споруд зважати на культурні змісти, закріплені попередньою забудовою кожної ділянки [18]. Зазначені підходи відтворюють бажання теоретиків і практиків повернути у царину архітектури емке й точне поняття «місце», застосування якого надає можливість більш повно і, разом з тим, більш конкретно охарактеризувати процеси, що відбуваються у певній частині архітектурного простору.

Отже конструювання такого складного і невичерпного поняття, яким є «архітектурне середовище», очевидно, повинно орієнтуватися на доповнюваність понять простору і місця та їх гармонічний взаємозв'язок.

Поняття «місця» багатопланове і багатозначне. З ним пов'язані різні аспекти культури, його використовують у різних галузях знань. Привертають увагу здобутки гуманістичної географії, яка досліджує взаємозв'язки людини з довкіллям, її географічну поведінку, почуття стосовно простору і місця. Зокрема, І-Фу Туан вивчає різні грані емоційного відношення людини до місця в межах від топофілії (приятного ставлення) до топофобії (неприятного ставлення) [27] та простежує взаємозв'язок між категоріями «простір» і «місце» у свідомості людини [28], а Е. Релф розглядає опозицію понять «місце» – «немісцевість» [26].

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) відносить місця (твори людини або спільні витвори людини й природи) до об'єктів всесвітньої культурної і природної спадщини, якщо вони є універсальною цінністю з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології [4]. Існування місць є необхідним для вираження нематеріальної культурної спадщини (форм показу та вираження; звичаїв, обрядів, святкувань; знань та навичок, що стосуються природи та всесвіту; традиційних ремесел) [5].

Починаючи з 2003 р. у рамках Міжнародних Асамблей ІКОМОС - Міжнародного Комітету з пам'ятників і історичних місць, кожні три роки проходять наукові симпозиуми, темою обговорення яких є збереження нематеріальних цінностей в пам'ятниках і місцях їх знаходження. У 2003 р. на 14-ій Генеральній Асамблеї і Науковому Симпозиумі ІКОМОС біля водоспаду Вікторія, Зімбабве, була прийнята Кимберлійська Декларація, в якій ІКОМОС зобов'язався сприяти збереженню нематеріальних елементів спадщини, а також підтримувати співтовариства в усіх історичних місцях, визнаних Конвенцією

про всесвітню спадщину 1972 р.. Сианьська Декларація, прийнята 15-ою Генеральною Асамблеєю ІКОМОС у 2005 р., також відмічає важливість нематеріального аспекту у визнанні і збереженні центрів світової спадщини. На міжнародному науковому симпозиумі "Дух місця: між матеріальною і нематеріальною спадщиною", який проходив у м. Квебеці, в Канаді в 2008 р. було запропоновано проаналізувати взаємозв'язок між матеріальною та нематеріальною культурною спадщиною з тим, щоб розробити нові концепції, ідентифікувати нові потенційні погрози і виробити надійні способи збереження і передачі духу місця. Дух місця був визначений як сукупність матеріальних і нематеріальних елементів, що наділяють дане місце значенням, цінністю та емоціями. Дух, або геній творця, створює відчуття місця, а місце, у той же час, живить дух творця і його творіння. Саме місце як середовище життєдіяльності певних спільнот утворюється як з матеріальних елементів (ландшафтів, споруд, предметів), так і з нематеріальних компонентів (традицій, вірувань, ритуалів). Таким чином формується сучасна трактовка поняття «місця» як динамічного об'єкту, що утворюється в процесі безперервного коливального руху між абстракцією думки і матеріальністю витворів людини і природи, характеризується багатозначністю, має здатність змінюватися у часі і належати різним групам населення.

Поняття «місця» присутнє й у нормативно-правовому полі України, зокрема в Законі України «Про охорону культурної спадщини» наведене таке формулювання: «визначні місця – зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду» [8].

У межах архітектурної науки поняття «місця» починає набувати популярності у 1970-80-ті роки. Доцільність його введення у сферу архітектурної науки аргументували такі теоретики, як А. А. Високовський, В. Л. Глазичев, К. Дей, Г. З. Каганов, К. Норберг-Шульц та інші. У практичній діяльності на концепцію місця спиралися О. Е. Гутнов, Л. Кан, Ч. Мур, П. Портогезі тощо. Разом з тим, поняття «місця» висковзає від спроб точного визначення і досі лишається не артикульованим.

У практиці проектування архітектурного середовища поняття «місця» часто використовується в різних значеннях. Лише деякі з концепцій «місця» теоретично обґрунтовані. З метою систематизації різноманітних трактовок цього поняття доречно подивитися на «місце» з наукової, художньої, філософської та езотеричної точок зору.

Науковий підхід до поняття «місця» розгортається у площині раціоналістично-матеріалістичної картини світу. В такому значенні поняття

«місця» характеризує переважно фізичні властивості середовища, такі, що можуть бути зафіксовані сенсорно (за допомогою органів чуттів).

«Місце» як місцина позначає ділянку території, на якій вже розташовані чи мають бути розташовані предмети, споруди, їх комплекси, цілі поселення – населені місця. До обрання місць розташування майбутніх осередків життєдіяльності архітектори усіх часів підходили надзвичайно зважено. За думкою Л. Кана архітектура розпочалася раніше, ніж людина поставила чотири опори для даху. Вона розпочалася тоді, коли людина обрала «місце» і вирішила, де установлювати дах [17]. Разом з тим, зведення ідеї «місця» лише до меж потенційного будівельного майданчика практично знищує його прихований потенціал, адже «те, що зазвичай називають ділянкою, в дійсності є місцем, якому історія надала власну душу» [7, с. 147].

«Місце» як вмістище окреслює просторово-часовий континуум розгортання певних процесів. «Форма діяльності визначає, якості (властивості) будинків чи обробки ландшафту підійдуть певному місцю, дозволять йому стати краще, ніж воно є зараз» [7, с. 141].

«Місце» як палімпсест зберігає нашарування соціокультурних значень, що пов'язані з певною територією. Місце втілює «фізичну присутність різних часів, аж до нинішнього, воно несе на собі видимий і невидимий відбиток множини мешканців, стилів життя і систем цінностей, що змінювали одні одних» [7, с. 147].

«Місце» як вернакуляр фіксує загальні регіональні особливості місцевості будівництва та систему цінностей її мешканців (природно-кліматичні умови, доступні матеріальні ресурси, конструктивно-технологічні можливості, суспільні відносини, вірування, побутові традиції). Концепція місця стала логічним завершенням пошуків регіональної своєрідності, «бо немає знеособленої регіональної архітектури взагалі, – є конкретне місце і в ньому зодчий, що трансформує через регіональний досвід людей даного місця. Ця трансформація завжди в кінцевому рахунку індивідуальна» [1, с. 22].

У межах наукового бачення «місце» трактується доволі поверхово і прагматично: розглядаючи «місце» як місцину, підкреслюють його *просторові властивості*; привертаючи увагу до «місця» як до вмістища зосереджуються на його *просторово-часових властивостях*; звертаючись до розуміння «місця» як палімпсеста акцентують його *часові властивості*; нарешті, ставлячись до «місця» як до вернакуляра намагаються простежити його *часово-просторові властивості*.

Зовсім на інших аспектах поняття «місця» зосереджується художнє бачення, для якого визначальними стають міфо-поетичні уявлення про

оточення. Такий підхід переважно ґрунтується на емоційному сприйнятті середовища.

Прихильники емоційно-образного ставлення до цього поняття вичитують і втілюють у «місці» узагальнюючий образ композиційної і комбінаторної єдності форм і структур, зосереджених у районі будівництва (архітектурний генетичний код певної місцевості). Так, мости С. Калатрави відображають характерні риси безпосереднього оточення. Асиметричні мости підкреслюють різницю між частинами середовища, що сполучаються; симетричні – підсилюють ідентичність протилежних частин міста, що поєднуються [22].

Деякі архітектори використовують характерні особливості «місця» з метою встановлення цілеспрямованих асоціацій з певним способом життя. Представники «Групи-10» у «касбі» – щільних житлових кварталах північно-африканських міст, – побачили прообраз кластера – свого основного в майбутньому об'єкта проектування. В основу цієї концепції була покладена ідея перенесення в нову забудову міста звичних просторових ситуацій, емоційне насичення нового середовища виразними образами минулого [1].

«Місце» як основа стильових ознак проявляє себе в індивідуалізації загальних стильових напрямів. Так, до загальних характеристик архітектури бароко відносяться мислення споруди як єдиної пластичної форми – неподільного цілого; надання переваги емоційному впливу на глядача, а не демонстрації розподілу сил тяжіння і закономірної організації внутрішнього простору; прагнення розкрити інтер'єри назовні – включити в просторовий комплекс будівлі оточуюче середовище. Разом з тим, для італійського бароко характерними були повні сил, соковиті, емоційні пластичні форми; споруди німецького бароко були позбавлені піднесення і внутрішньої напруги, їх вигадливі фасади були вкриті подрібненим декором [19]; споруди і меблі російського бароко демонстрували багатство, відрізнялися пишністю форм, яскравістю кольорів, надзвичайною кількістю прикрас; більш стримана архітектура українського бароко втілювала образ радості, святковості, вона створювала відчуття душевного спокою, яке відтіняла експресія форм, контрастність деталей, декоративність пластики поверхонь, тріумфальність кольорів.

«Місце» як засіб спілкування між людьми повинно містити символічне кодування значень, зрозуміле відвідувачам та мешканцям навколишніх районів, і одночасно створювати умови, покликані полегшувати соціальну комунікацію. Г. З. Каганов визначив «місце» як просторово-поведінковий комплекс, що являє собою нерозривну єдність матеріально-просторових умов певної ділянки території та внутрішнього бачення її суб'єктом, сформованим у процесі накопичення індивідуального досвіду освоєння цієї ділянки [10]. Місця, що

підтримують відчуття сусідства, почуття спільності, знищують бар'єри між людьми, стають осередком громадської самосвідомості – «мережа міжперсональних зв'язків, пам'яті і думок, ... утворює дух суспільства, дух місця поряд з усім тим, щоросло там за довгий проміжок часу» [7, с. 221].

Таким чином, художнє бачення характеризується емоційно-оціночним ставленням до «місця»: погляд на «місце» як узагальнюючий образ композиційної і комбінаторної єдності форм і структур підкреслює *естетичні цінності* оточення; розуміння «місця» як символу способу життя звертається до *етичних цінностей*; «місце» як основа стильових ознак розкриває *культурні цінності*; «місце» як засіб міжперсональної комунікації виділяє *соціальні цінності*.

Філософське розуміння поняття «місця» доповнює наукове і художнє, адже воно об'єднує загальні концепції світобудови. У цьому сенсі увага концентрується на ментальному аспекті зазначеного поняття.

«Місце» може виконувати роль своєрідної монади Всесвіту – самостійної частини світу, що віддзеркалює будову Всесвіту і лишається поєднаною з усіма іншими частинами світу. Прикладом такого місця може слугувати Стоунхенж – одна із загадкових неолітичних кам'яних будівель, що знаходиться поблизу Солсбері у Великобританії і датується приблизно 3500-1100 рр. до н. е. Стосовно призначення Стоунхенжа існує кілька гіпотез різною мірою підтверджених археологічними знахідками. Відповідно до них ця споруда виконувала функції астрономічної обсерваторії; сонячного та місячного календаря, що фіксували місця сходу сонця у день літнього сонцестояння; компасу, що досить точно позначав сторони світу; місця поховання померлих; лікувального комплексу; частини культового комплексу, де здійснювалося спілкування живих з померлими, тощо. За даними досліджень астрономів кінця ХХ ст. Стоунхенж являла собою точну модель Сонячної системи в поперечному перетині. Відповідно до цієї моделі Сонячна система складалася не з дев'яти, а з дванадцяти планет, дві з яких перебували за орбітою Плутона, а ще одна – між орбітами Марса і Юпітера, там, де зараз знаходиться пояс астероїдів. Результати інших досліджень свідчать, що Стоунхенж був частиною системи монументальних споруд, які зводилися по всьому світу в доісторичні часи. Ці споруди засновувалися поблизу від геологічних розломів, місць тектонічної інтрузії (проникнення магми в земну кору), виходів радіації, тобто були пов'язані між собою підземною мережею енергетичних каналів Землі.

«Місце» можна розглядати як терени цивілізаційної колонізації. Міста-колонії, що будувалися на рідко заселених територіях, такі як давньогрецькі поліси на узбережжі Середземного і Чорного морів, були байдужими до контексту і виражали тимчасовість перебування прибульців на новому чужому

для них місці. У таких поселеннях намагалися запровадити лад, притаманний метрополіям, з метою подолання ностальгічних настроїв і влаштування умов для якнайшвидшого відтворення товариства, що функціонує у звичному для колонізаторів режимі [14].

«Місце» може втілювати прояв ментальності певних угруповань людей. Таке ставлення до місця характеризує явище протилежне процесу цивілізаційної колонізації – відбувається зрощування світосприйняття місцевої громади з привнесеними ззовні досягненнями сучасного виробництва. Наприклад, англійський архітектор Н. Фостер при зведенні високотехнологічної 47-поверхової будівлі Банковської корпорації Гонконгу і Шанхаю в Гонконзі (1985 р.) був змушений, прислуховуючись до порад майстра Фен Шуй, погодитися із запропонованими місцем будівництва та орієнтацією споруди, суттєво переробити її фундамент і металічну конструкцію каркасу, а також змиритися зі змінами в розташуванні ескалаторів для перевезення відвідувачів від автовокзалу до приймального зала банку. Таким чином, вдалося втілити уявлення замовника про ідеальну банківську споруду і задовольнити принципові вимоги щодо створення сприятливих умов для руху життєдайної енергії.

«Місце» можна розглядати як спосіб фіксації сукупності знань певної громади. Творці католицьких соборів доби середньовіччя вкладали у ці величні споруди базові положення «науки про відношення між Богом, людиною і всесвітом» [20, с. 361]. Прикладом такого місця є собор Нотр-Дам у Парижі: «будівельники вирішили вкласти в Нотр-Дам всі свої знання, всі свої ідеї. Ви знаходите тут математику і астрономію; деякі незвичайні ідеї біології» [20, с. 362], «психологічні ідеї його будівельників, головним чином, ідею складного характеру душі» [20, с. 363].

Отже, філософське бачення розкриває відтворення поняття «місця» у суспільній свідомості: «місце» як монада Всесвіту показує взаємозв'язки локусу середовища з усім суцям; «місце» як терени цивілізаційної колонізації проявляє взаємозв'язки між розділеними у просторі частинами суспільства з одним типом світосприйняття; «місце» як прояв ментальності угруповань людей підкреслює своєрідність картин світу різних груп людей; «місце» як спосіб фіксації сукупності знань певної громади стає місцем накопичення, зберігання і трансляції суспільного досвіду у часі.

Нарешті, езотерична трактовка поняття «місця» базується на інтуїтивно-містичному сприйнятті реальності. Такий підхід дозволяє розглянути особливості енергоінформаційної взаємодії між людиною і довкіллям. Сприйняття оточення відбувається на надчуттєвому рівні безпосереднього осягнення змістів і значень.

«Місце» може тлумачитися як зона контакту людини з силами природи (різними видами випромінювання). Ділянки території, на яких проявляється добродійна дія геокосмічних, техногенних, біогенних полів відносять до салюберогенних зон і називають «місцями сили». Ділянки території, на яких відчувається негативний вплив випромінювання класифікують як патогенні зони і звать «пропащими місцями».

Відомі «місця», що одвічно виконували роль арени ритуальних дій – осередки поклоніння надприродним силам. У народі за такими місцями закріплюються назви «намолене місце», «або святе місце». Прикладами таких місць є місцини, у яких люди продовжували здійснювати обряди поклоніння вищим силам навіть при зміні релігій – не випадково храми виростали на місцях капищ.

Деякі «місця» приречені нести на собі відбиток минулих подій. До таких місць належать ділянки території, на яких насправді чи ймовірно відбулися славетні або жахливі події, що не лишили пособі матеріальних свідоцтв, але зберігаються у колективній пам'яті суспільства. Такі місця називають «місцями пам'яті», або «меморіальними місцями». До таких місць належать місця битв.

Існують «місця» до яких ставляться як до ланки, що поєднує людину з ноосферою. До цієї категорії місць може бути віднесена місцина чи споруда, перебуваючи у якій короткий час відповідним чином підготовлена людина може отримати досвід, накопичений попередніми поколіннями. Таке місце може отримати назву «місце знань». Прикладами найдавніших обладнаних людиною «місць знань», що збереглися до наших днів і використовуються понині, є дольмени [16].

Таким чином, езотеричний погляд насичує поняття «місця» прихованими від масової свідомості глибинними змістами: «місце» як зона контакту людини з силами природи проявляє непомітні зв'язки штучного і природного доквілля; «місце» як арена ритуальних дій пов'язує місцину зі світом вірувань; «місце» як відбиток минулих подій; суміщає ландшафт з культурним середовищем; «місце» як ланка, що поєднує людину з ноосферою, створює умови для «спілкування» віддалених у часі поколінь.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що поняття «місця» інтегрує у собі речі (елементи предметно-просторового оточення людини, які існують незалежно від її свідомості), людей (суб'єктів діяльності та носіїв певних систем цінностей), ідеї (відбитки різних світоглядів) та закони (прояви загальних принципів світобудови). Ці грані поняття «місця» різною мірою проявляють себе у межах наукового, художнього, філософського та езотеричного бачення.

Серед визначальних ознак «місця», що характеризують його структуру, більшість теоретиків архітектури виділяють центр, зону впливу центра (простір, район, тканина, поле), напрям (шляхи, маршрути), границі, зони контакту місць (пороги). Зокрема, в 1960 р. К. Лінч, простежуючи механізми формування образу міста, ввів поняття шляху, границі, орієнтира, вузла та району [13]; на початку 1960-х років Е. Боярськи й Г. Шейн досліджували урбаністичні моделі за допомогою категорій маси-пустоти, фігури-поля, центру-заповнення, пересічної тканини-межі [18]; з початку 1960-х рр. П. Портогезі, опрацьовуючи гіпотезу просторових полів бароко, розглядав споруди як сукупність місць – центрів, що генерують енергетичні, або візуальні поля, які інтегрують внутрішні і зовнішні сили [17]; у 1965-1969 рр. К. Хердег відслідковував у композиції давньоіндійських комплексів співвідношення природи і поля, роль центра, тканини і границь [1]; у 1971 р. К. Норберг-Шульц, описуючи структуру «місця», виділив центр, шляхи, границі [23]; в 1985 р. А. В. Иконников вказував на такі атрибути «місця» як центр і напрям [9]; в 1990 р. К. Дэй, характеризуючи місце, використовував поняття центра тяжіння, зони впливу центра, границі, зони контакту, порогів, маршрутів [7]. В залежності від рівня розгляду діапазон трактовок цих понять може змінюватися від суто матеріалістичного до відверто метафізичного.

Границі місця можуть утворюватися матеріальними об'єктами: «дуже часто ми сприймаємо будинки швидше як границю простору, ніж як вільно розташовані об'єкти. Якість такого роду границі створює найважливіший інгредієнт сукупної якості місця, яке складається з її допомогою» [7, с. 12]. З іншої точки зору, границі місця можуть проходити у свідомості людей: «місце не має чітких фізичних границь. ... Для мешканців середовища важливі не фізичні, а поведінкові границі» [3, с. 26].

Переміщенні з одного середовища в інше супроводжується зміною відчуттів, яка стає помітною в зоні контакту середовищ з різними властивостями. «Ця зона контакту, як правило, суміжна будь-якій границі, тоді як зона існування будь-чого тяжіє до центра» [7, с. 80]. Границя між середовищами з різними властивостями може бути дуже різкою, тоді контакт відбувається як зіткнення, і майже непомітною, тоді контакт набуває ознак взаємопроникнення. У першому випадку суміжні середовища перебувають у стані протиставлення і конфронтації, у другому – вони максимально відкриті для доброзичливої взаємодії.

У зонах контакту відбуваються зв'язки між окремими місцями, а також зв'язки між місцем та його оточенням – контекстом. Типи таких зв'язків визначають просторово-часові параметри процесу взаємодії між елементами середовища – види порушень границь елементів: дифузних (по всій границі)

або локальних (на окремих невеликих ділянках границі) [15]. Таким чином, можна класифікувати зони контакту місць як нелокалізовані і локалізовані.

К. Дэй зазначає, що «є очевидні центри тяжіння і перепади біля тих чи інших порогів. Поріг підкреслює перехід з одного місця в інше, членує велику зону надаючи їй характеру малих місць. Порогом може слугувати різка зміна характеру забудови ..., зміна темпу життя ..., помітне звуження вулиці, що супроводжується зміною фактур, світла, форм використання перших поверхів, архітектурного масштабу ... Ту ж роль відіграє арковий коридор, тунель, сходи чи ворота» [7, с. 225-227].

П. Портогезі протиставив традиційному для архітектурної теорії розумінню простору як однорідної, байдужої до освітлення і розміщення глядача структури, концепцію «енергетичного поля». Він стверджує, що простір навколо споруди не можна вважати порожнім. Цей простір насичується енергією, яку генерує будівля завдяки своїм пластичним якостям. Візуальне поле поширюється від центру і характеризується напрямом, потужністю та густиною. Концепція П. Портогезі насичує простір ціннісними категоріями, отже поєднує і видимі якості простору і «приховані» змістові особливості [17].

К. Норберг-Шульц описує структуру місця у поняттях «ландшафт» (відкритий простір, що сприймається як фон в опозиції фігура-фон) і «поселення» (закритий простір, що проявляє себе як фігура, центр тяжіння, «фокус» свого оточення) і досліджуються за допомогою категорій «простір» і «характер». Простір визначає тривимірність елементів середовища. Він розповсюджується від центру з різною мірою безперервності (ритмом) у різних напрямках. Отже конкретний простір може бути охарактеризованим шляхом виділення таких його властивостей як централізація, напрям і ритм. Характер визначає загальну атмосферу місця, а також конкретну форму і речовинність елементів, які утворюють простір, запам'ятовуються людиною і закладають схеми, що зумовлюють весь її наступний досвід сприйняття оточення [25].

Внутрішні властивості місця визначаються його характером і сутністю, які узагальнюються категорією «дух місця». Починаючи з 1979 р. К. Норберг-Шульц розвиває у своїх працях концепцію «духа місця» (лат. *genius loci* – геній місця) – невловимої «духовної» властивості, що насичує змістом і одухотворяє певне місце, обумовлюючи його унікальність і визначаючи його місце у загальному порядку речей. Зв'язок людини з місцем, – «екзистенціальне укорінення», – проявляється через просторову орієнтацію та психологічну ідентифікацію (ототожнення) з ним. Орієнтацію та ідентифікацію К. Норберг-Шульц вважає вихідними аспектами буття людини у світі. [24]

Зовнішні властивості оточення місця сприймається як середовищний контекст, який може трактуватися як «інше місце», як «не-місце» або як

проміжний простір. К. Дей співвідносив поняття «місця» і «зупинки», протиставляючи «місцю» «не-місце» – зону руху, де пролягають «маршрути», що пов'язують між собою окремі «місця»: «... по всьому світу виникло вже занадто багато «не-місць», таких ділянок землі, які не запрошують людину зупинитися» [7, с. 211].

За М. Фуко, сучасна культура створила культ «гетеротопій»: «місць, що не мають місця», «безмісних місць». До цієї категорії середовищ належать «проміжні простори» аеропорту і вокзалу; літака, потягу, корабля та інших видів транспорту. Ці «транзитні», «маргінальні», «віртуальні» простори і творять, на думку М. Фуко, просторове світовідчуття людини в культурі другої половини 20 сторіччя [18].

««Місця» міста мають свої границі і перемежаються в інтервалах з, так званими, проміжними просторами. Як в містах епохи Відродження, у сучасних містах Японії проміжні простори трактуються як місця відпочинку, а метод їх створення походить з психології самоспоглядання. Проміжні простори сприяють тимчасовому «відключенню» людини від зовнішнього світа, фізичному і психічному підживленню її перед подальшим освоєнням просторів міста і цим – вироблення в неї установки до нового активного сприйняття» [1, с. 60].

Концепція «ен-простору» (проміжного простору, певного неозначеного «міжпростору») К. Курокави виходить з ідеї енгави – традиційної для японської архітектури відкритої галереї по зовнішньому периметру будинку під козирком покрівлі. Ен-простір (яп. «ен-кукан») належить і до внутрішнього простору будинку, і до простору довкілля. Це проміжний, багатоцільовий, внутрішньо-зовнішній простір. В проекті банку в м. Фукуока К. Курокава вирізає частину кубічного об'єму і організовує буферний ен-простір – посередник між індивідуальним і суспільним, своїм і чужим, внутрішнім і зовнішнім, простір для людського спілкування [18].

Проведений аналіз показав, що в теорії архітектури намітилася тенденція до фрагментації довкілля на окремі «місця» (локуси), які занурені в оточення (контекст). Поняття «місця» акумулює у собі прояви світу речей, людей, ідей та законів і може розглядатися з наукової точки зору як місцина, вмістище, палімпсест, вернакуляр; з художньої точки зору – як образ композиційної і комбінаторної єдності форм і структур, символ способу життя, основа стильових ознак, засіб міжперсональної комунікації; з філософської точки зору – як монада Всесвіту, терени цивілізаційної колонізації, прояв ментальності угруповань людей, спосіб фіксації сукупності знань певної громади; з езотеричної точки зору – як зона контакту людини з силами природи, арена

ритуальних дій, відбиток минулих подій, ланка, що поєднує людину з ноосферою.

Більшістю теоретиків архітектури «місця» сприймаються як мало змінювані у часі, переважно двовимірні об'єкти, структуру яких визначають центри, границі та зони впливу центрів. Разом з тим, існують спроби перетворити «площинне» розуміння «місць» на «просторове» шляхом привернення уваги до їх тривимірних компонентів, таких як орієнтири (К. Лінч). Контекст «місця» можуть утворювати інші «місця» чи «не-місця». Взаємодія між «місцями» та контекстом здійснюється у зонах контакту місць або у приграничних зонах місць (проміжних просторах).

Перетворення поняття «місця» з позначення властивостей ділянки, поетичної метафори, філософської категорії чи метафізичної алегорії на ключовий термін середовищного проектування зарадить відмові від необхідності застосування туманних висловлювань стосовно якісних властивостей кінцевого продукту архітектурної діяльності і допоможе більш чітко окреслити межі об'єкта теоретичних досліджень, що безперечно суттєво збагатить сучасну архітектурну науку. Зокрема, поняття «місця» може бути конструктивно використаним для побудови теорії гармонізації архітектурного середовища. Разом з тим, для того, щоб отримати можливість перейти до формулювання основних положень цієї теорії необхідно ґрунтовно проаналізувати різні погляди на поняття «часу» в архітектурі.

Література

1. Аскарів Ш. Д. Регион – пространство – город / Аскарів Ш. Д. – М.: Стройиздат, 1988. – 200 с.: ил.
2. Бейджент М. Эликсир и камень: Традиции магии и алхимии / Бейджент М., Ли Р.; пер. с англ. Ю. Я. Гольдберга. – М.: Эксмо, 2007. – 416 с.
3. Високовський А. А. Район и место. К вопросу о пространственности городской среды / Високовський А. А. // Средовой подход в архитектуре и градостроительстве. – М.: ВНИИТАГ, 1989. – с. 23-32.
4. Генеральна конференція ООН з питань освіти, науки і культури. Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини: Париж з 17 жовтня по 21 листопада 1972 р. / Генеральна конференція ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) // Правова охорона культурної спадщини. - К.: Інтерграфік, 2004. - С. 8-20. – (Міжнародний документ).
5. Генеральна конференція ООН з питань освіти, науки і культури. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини: Париж з 29 вересня до 17 жовтня 2003 р. / Генеральна конференція ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) [Електронний ресурс] / Конвенція про охорону

- нематеріальної культурної спадщини. – С. 1-2. – (Міжнародний документ). – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_d69.
6. Гидион З. Пространство, время, архитектура / Гидион З.; сокр. пер. с нем. М. В. Леоне, И. Л. Черня. – М.: Стройиздат, 1975. – 567 с.
  7. Дэй К. Места, где обитает душа (архитектура и среда как лечебное средство) / Дэй К.; пер. с англ. В. Л. Глазычева. – М.: Изд-во "Ладыя", 2000 – 280 с.: ил.
  8. Закон України "Про охорону культурної спадщини". За станом на 15 березня 2005 року / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парламентське видавництво, 2005. – 39 с. – (Серія "Закони України").
  9. Иконников А. В. Художественный язык архитектуры / Иконников А. В. – М.: Искусство, 1985. – 175 с.
  10. Каганов Г. З. Освоенность городской среды / Каганов Г. З. // Культура города: проблемы качества городской среды. – М.: НИИ культуры, 1986.
  11. Концепции архитектурного пространства / [составитель Раппапорт А. Г.] //Гражданское строительство и архитектура. – М., 1988.– 48 с. – (Серия: Теория и история архитектуры. Обзорная информация; вып. 1.)
  12. Кузнецов Б. Г. Пути физической мысли / Кузнецов Б. Г. – М.: Наука, 1968. – 350 с.
  13. Линч К. Образ города / Линч К.; пер. с англ. В. Л. Глазычева; Сост. А. В. Иконников; Под ред. А. В. Иконникова. – М.: Стройиздат, 1982. – 328 с.
  14. Линч К. Совершенная форма в градостроительстве / Линч К.; пер. с англ. В. Л. Глазычева; Под ред. А. В. Иконникова. – М.: Стройиздат, 1986. – 264 с.
  15. Мельников Г. П. Системология и языковые аспекты кибернетики / Мельников Г. П.; под ред. Ю. Г. Косарева. – М.: Сов. радио, 1978. – 368 с.
  16. Неаполитанский С. М. Сакральная архитектура / Неаполитанский С. М., Матвеев С. А. – СПб.: Изд-во института метафизики, 2008. – 568 с.
  17. Смолина Н. И. Традиции симметрии в архитектуре / Смолина Н. И. – М.: Стройиздат, 1990. – 344 с.: ил.
  18. Стародубцева Л.В. Архітектура постмодернізму: Історія. Теорія. Практика: [посіб. Для студентів архіт. спец. вищ. навч. закл.] / Стародубцева Л.В. – К.: Спалах, 1998. – 208 с.
  19. Тиц А.А. Пластический язык архитектуры / Тиц А.А., Воробьев Е.В. – М.: Стройиздат, 1986. – 312 с.: ил.
  20. Успенский П. Д. Новая модель вселенной / Успенский П. Д.; пер. с англ. Н. В. Фон Бока. – СПб.: изд-во Чернышева, 1993. – 560 с.
  21. Философы Греции. Основы основ: логика, физика, этика / Перевод: В.П.Карпов. – Харьков: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 1056 с.

22. Buchanan P. Artful Engineering. Santiago Calatrava's City Structures / Buchanan P. // Architectural Review. – 1989. – № 1112. – P 86-95: ill.
23. Norberg-Schulz Chr. Existence, space & architecture / Norberg-Schulz Chr. – New York – Washington: Praeger Publishers, 1971. – 120 p. ill.
24. Norberg-Schulz Chr. Genius loci: paysage, ambiance, architecture / Norberg-Schulz Chr. – Sprimont: Mardaga, 1997. – 213 p.
25. Norberg-Schulz Chr. Phenomenon of Place / Norberg-Schulz Chr. // Architectural Association Quarterly. 1976. – № 4. – P.3-10.
26. Relph E. Place and placelessness / Relph E. - London: Pion, 1976.
27. Tuan Yi-Fu. Topophilia: a study of environmental perception, attitudes, and values / Tuan Yi-Fu. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1974.
28. Tuan Yi-Fu. Space and Place: The Perspective of Experience / Tuan Yi-Fu. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977.

Аннотация

Прослежена трансформация понятий "пространство", "архитектурное пространство", "место". Очерчено значение понятия "места" в современной науке и культуре. Рассмотрены трактовки понятия "места" в архитектурной науке и практике проектирования. Проанализированы признаки "места", которые характеризуют его структуру. Описанные ситуации взаимодействия между "местом" и его окружением.

Ключевые слова: пространство, архитектурное пространство, место.

Annotation

Transformation of concepts "space", "architectural space", "place" is traced. The meaning of concept of "place" is outlined in modern science and culture. Interpretations of concept of "place" are considered in architectural science and practice of planning. The signs of "places", which characterize his structure, are analyzed. The situations of interaction between a "place" and environment are described.

Keywords: space, architectural space, place.